

... i u periodu od 417. do 314. pr. n.e.

prostudirane veze međusobnih odnosa arhitektonski definiranih i otvorenih prostora, te senzibilitet pri postavljanju elementa u odnosu prema prirodno determiniranom obliku — sve to ukazuje na bogat raspon grčke urbanističke kreativnosti čiji je konačni rezultat čistoća postignute harmonije između čovjeka i prirode.

Aleksandar Bašić

LITERATURA I IZVORI

- Bacon, E.: „Design of Cities“ (Penguin books, New York 1978)
 Maksimović, B.: „Istorija urbanizma“ (Naučna knjiga, Beograd 1972)
 Suić, M.: „Antički grad na istočnom Jadranu“ („Liber“, Zagreb 1976)
 Likovna enciklopedija (JLZ, Zagreb 1960–1964)
 „Povijest svijeta“ („Naprijed“, Zagreb 1977)
 „Velike arhitekture svijeta“ („Mladost“, Zagreb 1981) (John Julius Norwich)

STAROKRŠĆANSKA ŽENEVA

U povodu novih arheoloških iskopanja i knjige Ch. Bonneta „Les premiers édifices chrétiens de la Madeleine à Genève“

Nije baš čest događaj da se u jednom živom evropskom gradu, u njegovu najstrožem centru pokrenu arheološka iskopanja takvih dimenzija i takva značenja kao što su to iskopanja u protekloj deceniji u Ženevi, a nije baš često da takva istraživanja nađu takva istraživača i arheologa kakva su ova ženevska našla u osobi Charlesa Bonneta. Vjerojatno se radi o istančanoj međusobnoj ovisnosti između arheološkog nalaza i njegova arheologa, o uzajamnu utjecaju koji bogati i svestrani nalazi nesumnjivo nalaze u akciji njihova arheologa, te u istraživanju arheologa koji ne baš jasne i jednostavne nalaze dokumentira i tumači i, tumačeći ih, obogaćuje. Naime — da se razumijemo — ne radi se o nalazima koji će poput Filipove grobnice što ju je nedavno iskopao Andronikos u Grčkoj doći na prve stranice senzacionalističkih žurnala. Površnom promatraču, a i nevjешtu arheologu, novi ženevski nalazi učinit će se labirintom zidova i grobova iz kojeg će čak izdiferencirati neke cjeline, ali će samo izuzetnom stručnjaku, arheološkom metodom kakva je u arheologiji antičke i ranosrednjovjekovne arhitekture rijetko viđena, sa savršenom preciznošću biti moguće utvrditi cijeli niz faza gradnje, te u svim tim fazama međusobne relacije osnovne arhitekture s njezinim popratnim elementima, odnosno s istovremenim grobovima, te takvo slojevito događanje u prostoru povezati sa slojevitim događanjem u vremenu, u vremenu koje je na izmaku klasične provincijalne antike bilo tako odsudno za stvaranje Evrope. Zbog svega toga mislim da su arheološka iskopanja u Ženevi, koja sam imao sreću posjetiti, nesumnjivo jedna od najdragocjenijih ovog trenutka u Evropi, te da predstavljaju obrazac za arheološko iskopanje i konzervaciju u evropskom gradu. Zbog toga nije slučajno da je na 10. međunarodnom kongresu starokršćanske arheologije u Solunu 1980, na kojem je Ch. Bonnet podnio izvještaj o istraživanjima u biskupskom arhitektonskom sklopu u Ženevi, predloženo i usvojeno da se 11. kongres starokršćanske arheologije održi u Lyonu, Ženevi i Aosti 1985. godine. Naime, u sva ova tri grada, premda razdvojena u tri države (Francuska, Švicarska, Italija) ali prostorno i u arheološkom sadržaju veoma bliska, upravo je u zadnje vrijeme vrlo organiziranim radom došlo do izvanredno značajnih i monumentalnih otkrića.

Područje današnje Švicarske poznato je i naseljeno još od starine. Klasički pisci donose svoje ili prenose neke ranije vijesti o tom kraju. To su Avijen, Apolonije Rođanin, Polibije, Cezar, Ciceron, Strabon, Horacije, Pomponije Mela, Plinije Stariji, Tacit, Klaudije Ptolomej, zatim *Itinerarium Antonini* i Peutingerova tabla. Razni kasnorimski izvještaji, Eumenije, Amijan Marcelin, Klaudijan, Sidonije Apolinar, Euherije, Enodije, Grgur iz Tursa donose nam podatke iz kasne antike. Njima se pridružuje tzv. *Fredegar Kronika*, te *Opis svijeta* Geografa iz Ravennè. Brojni natpisi upotpunjuju ove literarne vijesti o antičkoj Švicarskoj.

Od svoje rane povijesti Rim je imao interes u ovim krajevima. Spomenuti klasički pisci tako rječitno na to ukazuju.¹ I današnja Ženeva bila je poznato mjesto na Lemanskom jezeru. Pod imenom *Genua* spominje je Cezar,² te mnogo kasnije Marije, biskup iz Aventika, u svojoj kronici za godinu 563,³ te Geograf iz Ravenne u svom *Opisu svijeta*.⁴ Pod imenom *Genava* navodi je *Itinerarium Antonini*⁵ i već spomenuti Marije,⁶ pod imenom *Gennava* Peutingerova tabla, pod imenom *Geneva* dodatak u *Notitia Galliarum*,⁷ pod imenom *lenuba* (odnosno prema raznim lekcijama: *Dienuba*, *lanoba*, *lenuva*, *lenua*, *Genua*, *lanua*) Grgur iz Torusa,⁸ pod nazivom *vicani Genavenses* dva natpisa iz Ženeve (CIL XII 2606, 2607), *stat(io) Ge(navensis)* jedan natpis također iz Ženeve,⁹ pod nazivom *civitas Genavensium* *Notitia Galliarum*,¹⁰ te kao *urbs Genavensis* Euharije, biskup iz Lyona u drugoj četvrtini 5. stoljeća.¹¹

Rimska je Ženeva bila dakle smještena na dosta prometnom putu gledajući njezino šire područje u cjelini, a i sam život i promet uz Lemansko jezero (*lacus Lemanus*) bio je intenzivan, osobito uz cestu od Ženeve, preko Nyona (*civitas Equestrium, Equestris, Noiodunus*) do grada Lausanne (*Leusonna, Lausonna, Lausonensis*), o čemu nam jamči i niz natpisa.¹² Stoga nije čudo što je područje Ženeve bogato arheološkim spomenicima.¹³

38 U zadnje je vrijeme na tom području vrlo živa arheološka aktivnost. Ograničit ću se da spomenem samo nekoliko podataka. U Lausannei istraživani su klostari katedrale, a istraživali su se ostaci od kraja 6. stoljeća pa nadalje.¹⁴ A u Nyonu su vršena istraživanja rimske kolonije, te su postignute izuzetno uspješne rekonstrukcije i vizuelne efektne prezentacije civilne bazilike i integracije spomenika u novosagrađeni muzej. Imaginacija koju posjetilac može postići na tom mjestu više je nego zavidna. Čovjek je doista impresioniran tim malim muzejom, ali tako dobro udomljenim, impresioniran je načinom komunikacije s posjetiocima. Na temelju rezultata detaljnih istraživanja i na strogim znanstvenim postavkama stvoren je muzej koji može biti razumljiv i najneobrazovanijem posjetiocu. Taj muzej je izrastao kao potreba da se nakon otkrića rimske bazilike mnogobrojni nalazi stare rimske kolonije predstave upravo na tom mjestu odakle su i ponikli. Zajednička zainteresiranost građana tog malog grada, arheologa i muzealaca, te financijskog faktora učinila je svoje.¹⁵

I tako dolazimo do opsežnih spomenutih iskapanja u Ženevi koja upravo privodi kraju kantonalni arheolog Ženeve Charles Bonnet. Rezultate završenih istraživanja u crkvi Madeleine objavio je u velikoj monografiji, a tim povodom i pišem ovaj osvrt.¹⁶ Mnogo veća istraživanja koja je proveo u biskupskom arhitektonskom sklopu Bonnet sada dovršava, te ujedno sa svojom izvršno uigranom ekipom radi na proučavanju svih kompliciranih detalja. Prvi cjeloviti izvještaj o tim iskapanjima Bonnet je već publicirao.¹⁷ Taj me izvještaj uvjerava, pošto sam obišao sam teren te upoznao metodu Bonnetova rada, da će završna publikacija o ovom lokalitetu biti nesumnjivo prvorazredan događaj u starokršćanskoj arheologiji. Vrijednost Bonnetove metodologije jest u tome što ovim arheološkim iskapanjima nije pristu-

pio ni kao „antičar“ ni kao „medijevist“, ni kao „stručnjak za arhitekturu“ ni kao „stručnjak za nekropole“, ni kao „ekspert za povijest umjetnosti“ ni kao „ekspert za sitne nalaze“. Izbjegao je te česte podjele, srećom u evropskim arheološkim centrima već shvaćene kao pogubne,¹⁸ te je od svoje ekipe stvorio jednu uravnoteženu i harmoničnu cjelinu, pa je na taj način, metodom arheološke slojevite preciznosti kakvu bi poželio najizbirljiviji prehistoričar, ovako magistralno obradio jedno arheološko nalazište.

Bonnetova knjiga *Les premiers édifices chrétiens de la Madeleine à Genève*, nakon predgovora i uvodnog poglavlja, u prvom poglavlju obrađuje topografiju Ženeve na kraju antike, u drugom poglavlju daje skicu historijskog događanja od kasne antike do kraja prvog milenija, u trećem poglavlju iznosi arheološku problematiku koja je iskrsnula u susretu s lokalitetom Madeleine, u četvrtom poglavlju opisuje situaciju, orijentaciju i zemljište lokaliteta, u petom poglavlju iznosi historijat i metode iskopavanja, u šestom poglavlju, koje je najposebnije i koje sadržava najbitnije a ujedno i najdetaljnije informacije, zbog čega je razrađeno u dvanaest potpoglavlja, donosi sve utvrđene građevinske faze na lokalitetu, njihove datacije, komparativne analize i predložene rekonstrukcije. U sedmom je poglavlju inventar arheoloških nalaza. Osmo poglavlje donosi tipologiju građevina vezanih uz kult mrtvih u ženevskoj regiji. Posljednje, deveto poglavlje raspravlja o evoluciji u arhitekturi i funkciji građevina vezanih uz kult mrtvih, te završava zaključcima. Prirodano je i pet aneksa. Prvi je napisala H. Kaufmann o antropološkoj analizi, drugi je napisao F. Schweizer o analizi depoa u dječjem grobu, treći V. Furlan o analizi žbuke iz poda najstarije grobne kapele, četvrti J.-E. Genequand o fragmentu natpisa, te peti C. Martin o inventaru novaca nađenih prigodom iskapanja u Madeleinei. Na kraju knjige je bibliografija, te nekoliko indeksa. Knjiga je bogato opremljena fotografijama i crtežima. Rezultati ovog istraživanja su utoliko interesantniji što se radi o tzv. revizionom arheološkom iskapanju. Naime, već ranije je u crkvi Madeleine izvršeno arheološko istraživanje, ali je uznapredovana znanstvena metodologija omogućila sada novu spoznaju o istom lokalitetu. Mislim u ovom trenutku na tolike naše lokalitete kojima bi bila poželjna ovakva reviziono istraživanja.

O ženevskim ranosrednjovjekovnim svetištima nemamo pisanih spomenika i baš zbog toga primjer Madeleine je dragocjen jer osvjetljuje taj period ženevske povijesti, inače gotovo nepoznat.

Brežuljak koji dominira nad Lemanskim jezerom i koji predstavlja povijesni centar Ženeve još je protohistorijski *oppidum*. Život koji je donijela *pax Romana* snažno je probio granice starog utvrđenja i mnogobrojne zgrade i *villae* bile su sagrađene uz obale jezera, uključivši i lučka postrojenja. Nasuprot tome, prve barbarske invazije prisilile su stanovništvo da opet potraži zaklon na brežuljku, u reduciranom prostoru, utvrđenom zidinama, koji će predstavljati grad Ženevu u kasnoj antici. Taj je prostor i sto puta manji od nekih velikih antičkih gradova, pa čak su i mnogi gradovi Galije veći od Ženeve. U izduženu tlocrtu kasnoantičke Ženeve uočavamo

katedralu Sv. Petra (Saint-Pierre), zatim crkvu Notre-Dame-la-Neuve, Burgondsku palaču (Palais burgonde), te Saint-Germain. Izvan gradskih zidina, ali sasvim blizu njih, odnosno do njihova sjeveroistočna kuta nalazi se La Madelaine. Nalazi s tih lokaliteta jedini su nam poznati sa ženevske „akropole“. Međutim, u okolici Ženeve nađeno je više nekropola. Jedna elementarna katastrofa 563. godine razrušila je, između ostalog, most na Roni, i nagla plima izgleda da je prouzrokovala uništenje građevina uz jezero i smrt mnogo ljudi, ali gornji grad, očito, nije mogao biti zahvaćen tom katastrofom.

Međutim, već su prvi naleti Alemana u drugoj polovici 3. stoljeća počeli narušavati ravnotežu rimskog života, i takva se situacija održavala kroz slijedeća dva stoljeća. Novi građevinari koristili su često kamen iz porušenih zgrada, ali i zgrade koje su sagrađene u sjevernoj Švicarskoj u 4. stoljeću znale su biti jednako tako luksuzne kao i one iz prethodnog stoljeća. Mnoge su građevine bile i od drva, a one nisu ostavile tragova. Gradnja fortifikacija poput onih u Ženevi pokazuje da je stanovništvo još uvijek vrlo stabilno. Krajem 4. stoljeća Ženeva je istaknuta *civitas* u sastavu provincije čija je metropola Vienne, i vjerojatno u to doba postaje i sjedište biskupa. Međutim, o tom prvom kršćanstvu jedini su nam svjedoci arheološki spomenici. Ti su spomenici brojni i značajni u vrijeme dominacije Burgunda. Ženeva je postala prva prijestolnica nove vlasti, a odnos Burgunda i indigenog galo-romanskog stanovništva kroz kratku burgundsku povijest od 140 godina veoma je interesantan. Od 470. glavni grad je Lyon, ali Ženeva zadržava važne ovlasti i nadalje se održava izvjesni dualitet vlasti. Kraj rimske dominacije u Galiji nastupa po prilici od tog vremena,¹⁹ ali je kontinuitet kasnoantičkog života izuzetno zanimljiv.

Želio bih ovdje istaći da je upravo publicirana knjiga iz pera W. Goffarta koja se bavi tim pitanjima, i siguran sam da će izazvati izuzetnu pažnju svakog istraživača ove kasnoantičke epohe.²⁰ Goffart, doduše obrađuje svoju temu na daleko širem teritoriju, ali jedan dio posvećuje upravo odnosu Burgunda i Romana.²¹ Goffart unosi mnogo temeljnih novina u ovu problematiku. O barbarskim invazijama kaže: „But how are we to imagine these invasions? Many modern narratives are available, telling approximately the same story. None of them prepares us adequately for the undramatic adjustments between barbarians and Romans that we shall meet.“²² Ovaj mali ekskurs činim jer vjerujem da će se nakon Goffartove knjige još bolje moći shvatiti društvena situacija u kojoj su se kontinuirano odvijale gradnje, pregradnje, adaptacije i razgradnje koje je konstatirao Bonnet u Ženevi, kako u Madeleinei tako i u katedrali – biskupskom arhitektonskom sklopu. Burgundi, dakle, nisu imali veliki radijus kretanja i oni su relativno dobro bili ukorijenjeni u zemlji. Njihova kolektivna memorija bila je manja od one koju su nam o njima ostavili rimski pisci.²³ Oni su bili dugotrajni susjedi Rima, i taj je suživot nesumnjivo ostavio duboki trag.²⁴ Godine 443. naselili su se u dijelu istočne Galije, na sjeveru od Lemanskog jezera i Rone.²⁵ Zatim slijedi već spomenuto prerastanje Ženeve u glavni grad. Proces preuzimanja zemlje, prema Goffartu, odvijao se od unajmljivanja do vlasništva. „Suffice is to say that, though based on landed security and

involving a relationship to one or more Roman landowners, the allotment consisted primarily of a revenue; as 'property', it was highly abstract. ... The second step, attested only for the Burgundians, had been anticipated on an individual basis by royal gifts... Through their tributary bondsmen, they acquired a title to property, a nucleus of ownership around which the older, abstract elements of their *sortes* could eventually be grouped by arranging with the Roman possessores to commute their obligatory payments for appropriate fractions of their lands... A preferable formulation might be that, in its wake, a new, Romano-Burgundian amalgam of landlords came into existence.“²⁶ „... The scheme of allotments to alien soldiers was a major step in the devolution of Roman fiscality. ... the 'hospitality' accorded to the Goths and Burgundians was a deliberate novelty, designed to minimize friction between all parties concerned, and apparently successful in achieving this result.“²⁷ Zbog svega toga nije čudo da je u barbarskim vremenima, u 5. i 6. stoljeću, izgrađeno toliko građevina, crkava, na tradiciji klasične provincijalne antičke arhitekture. Takve pojave zapažamo posvuda, a osobito, evo, i na području Burgunda. Stvarana je jedna dobro udomljena kultura.

Bonnetova istraživanja u Ženevi pokazala su, za razliku od onih ranijih, da se grobna kapela i prva crkva u Madeleinei vežu uz burgundsku epohu.²⁸ Kasnije franko osvajanje označit će u Ženevi početak merovinške epohe i, još kasnije, karolinške. Za te epohe nemamo sigurnih novih arheoloških dokumenata, bar onih većeg značenja.²⁹

Vrlo je važno skrenuti pažnju na mogućnost postojanja kontinuiteta kulturnog mjesta u Madeleinei još od poganskih rimskih vremena. Naime, postoje indicije o jednom svetištu božice *Maia*, štovanom od mornara s Lemanskog jezera, a arheološkim iskapanjem utvrđeni su ostaci rimske građevine koja je prethodila starokršćanskoj,³⁰ međutim, prema Bonnetovu mišljenju, dovodenje u izravnu vezu tih podataka nije moguće, pa on preferira tumačenje tih rimskih ostataka koje pretpostavlja njihovu funkciju u administrativnom ili trgovačkom životu stare luke,³¹ vjerojatno u 1. stoljeću.³² U periodu prvih germanskih migracija jedna se nekropola smjestila na ovom terenu krajem 3. stoljeća, a njezina je upotreba trajala i u 4. stoljeću.³³ Tu je, poremetivši više grobova, bila sagrađena jedna skromna grobna kapela – *memoria* sredinom ili tokom druge polovice 5. stoljeća.³⁴ Bonnet ovu malu memoriju uspoređuje s onima u Saloni, a pravi paralele s nizom memorija po Galiji. Vrlo je zanimljiv slučaj u Lyonu na nekropoli Saint-Iréné, gdje je jedan od rimskih mauzoleja u drugoj polovici 5. stoljeća primio kršćanski sarkofag. Memorija u Madeleinei pripada najjednostavnijim od svih nama poznatih. Međutim, o njoj se vodilo računa, jer kada je na tom prostoru sagrađena prva crkva, ta je *memoria* bila integrirana u njen sastav. Nevelika crkva, jednobrodna, s apsidom, u toliko je mjeri poštivala staru memoriju, da je čak os same crkve bila ponešto pomaknuta u lijevo da bi se dobio harmoničniji sklad s tom memorijom, koja je poput neke kapele ostala na desnoj strani od apsida. Količina grobova pokazuje da se radi o funeralnoj namjeni nove zgrade.³⁵ Memorija je tom prigodom bila rekonstruirana. Gradnja prve crkve može se datirati u kraj 5. ili u 6. stoljeće.³⁶ Gradnja druge crkve možda

je u arheološkom smislu najinteresantnija. Zidovi prve bili su porušeni, pa su gradnjom druge crkve obnovljeni i ojačani, ali je sada uz sjevernu stranu apside, dakle, na lijevoj, suprotnoj strani od prve memorije, sagrađena druga grobna kapela i, u njenu produžetku, također uz sjeverni zid crkve, portik koji se spajao s novosagrađenim nartekсом pred fasadom u jednu cjelinu. Ovom novogradnjom tlocrt crkve je izrazito razveden u odnosu prema onoj ranijoj, ali je i uravnotežen položaj apside, odnosno osi crkve. Nivo stare memorije je povišen, i ona zajedno s novom kapelom dovodi apsidu u približnu ravnotežu.³⁷ Ova konstrukcija datira iz kraja 6. ili iz 7. stoljeća.³⁸ Nisu rijetke crkve u ovoj regiji, pa i mnogo šire, koje podsjećaju na tlocrt druge crkve u Madeleinei.³⁹ Dodao bih da osnovna koncepcija takva tlocrta nije daleko od onog koji zatječemo u brojnim starokršćanskim crkvama u našoj zemlji, uglavnom nazivanih „bosanskim tipom“, a u zadnje ih je vrijeme Nenad Cambi argumentirano nazvao „naronitanskim tipom“ crkvene arhitekture u antičkoj Dalmaciji.⁴⁰

Gradnja treće crkve u Madeleinei znači potpunu promjenu, kako u njenoj arhitekturi – naime, crkva je smanjena, izgubila je kapele, portik i nartekс, i pošto je stara srušena, gradnja nove je sasvim pomaknuta u smjeru zapada s time što je dobila pregradu da dijeli prezbiterij od ostalog dijela crkve u kojoj je bila napravljena jedna mala krstionica – tako isto promjenu i u namjeni: sada crkva gubi svoj funeralni karakter i postaje kongregacijska crkva male kršćanske zajednice koja se formirala u donjem gradu Ženeve.⁴¹ Bonnet ovu crkvu datira u karolinško 9. stoljeće.⁴² Sličan, istovremeni tip crkve ustanovio je, također u ženevskom kantonu, u Jussyju.⁴³ Četvrta crkva u Madeleinei iz 11. stoljeća dosta se razlikuje od prethodne, ali je ona već izvan interesa ovog osvrta.

Citirat ću Bonnetov zaključak u knjizi: „C'est la tradition romaine qui marque le plus notre architecture locale jusqu'aux temps carolingiens. Certaines éléments de détail font pourtant apparaître des besoins différents, et les maîtres d'oeuvre cherchent d'autres solutions. Genève n'étant pas un centre d'où rayonnent des idées nouvelles amenant une rapide évolution de l'architecture religieuse, c'est dans d'autres villes plus importantes que l'on doit chercher les véritables prototypes de nos monuments architecturaux.“⁴⁴ Ovaj zaključak, koliko je god točan, ipak je preskroman, ako imamo u vidu najnovija istraživanja u katedrali, koja bih predstavio na kraju ovog osvrta. Kao što sam već spomenuo, ta su istraživanja u rangu s onima u Aosti⁴⁵ i u Lyonu.⁴⁶

Unutrašnjost i okolina katedrale Saint-Pierre sasvim su prekopani i istraženi. Otkriveno je nekoliko građevinskih faza i zgrada, od kojih su za nas najinteresantnije one starokršćanske među kojima odlično mjesto zauzimaju dvije katedrale i dva baptisterija.⁴⁷ Iskapanja su pokazala da je na tom terenu postojalo protohistorijsko naselje, te također i rimsko, ali nisu potvrdila postojanje jednog rimskog, poganskog hrama, kao što su neki autori pretpostavljali. Krajem 4. stoljeća je započela gradnja biskupskog arhitektonskog sklopa, u vrijeme velikog uspona kršćanstva. Radi se zapravo o tzv. tipu dvojne katedrale ili dvojne bazilike, veoma

poznatom i naširoko diskutiranom u starokršćanskoj arheologiji. Jedna od crkava, ona južna, imala je u sredini srednje lađe ambon poligonalna tlorisa. Jedan aneks na južnom dijelu te crkve bio je opskrbljen instalacijama za grijanje. Ta sala za primanje, kako je interpretira Bonnet,⁴⁸ imala je direktnu komunikaciju sa susjednom bazilikom. Mnogobrojne uočene restauracije podnog mozaika kazuju nam da je sala ostala dugo u upotrebi. Oko 400. godine već je sigurno jedna zgrada postavljena između dviju crkava imala funkciju baptisterija. Ostaci oktogonalnog krsnog zdenca dobro su se sačuvali.⁴⁹ Izuzetno je interesantan nalaz jedne četvrtaste prostorije između baptisterija i sjeverne katedrale. U njoj su pronađeni ostaci drugog poligonalnog zdenca.⁵⁰ Bonnet smatra da je taj aneks sagrađen vjerojatno nakon baptisterija⁵¹ ali kaže: „Néanmoins, les sols des deux bâtiments sont très ressemblants et l'on doit admettre que ces piscines ont pu être en fonction à la même époque.“⁵² Ovo pitanje dvaju baptisterija u neposrednoj blizini, zapravo jedan do drugoga,⁵³ zaslužuje da se detaljno izučiti, jer je ono od izuzetnog interesa za starokršćansku arheologiju. I u našoj zemlji imamo lokaliteta sa dva baptisterija, npr. u Saloni i u Stobima, čije tumačenje izaziva velike diskusije. Niz arhitektonskih ostataka istočno od katedrale Bonnet interpretira kao biskupsku palaču.⁵⁴ U srednjem vijeku je na području ovih arhitektonskih cjelina došlo do velikih promjena koje je Bonnet također detaljno istražio. Sve nam to donosi jednu novu, nepoznatu sliku stare Ženeve.

Završit ću Bonnetovim riječima: „Ces travaux seront donc poursuivis, mais certains résultats ne pourront être vérifiés qu'après de longues recherches. Les fouilles en milieu urbain demandent un effort particulier de coordination et la compréhension de chacun est nécessaire. C'est à ce seul prix qu'il est possible d'enrichir l'histoire d'une ville et de retrouver les traces de ses habitants. Cette expérience passionnante est en cours à Genève.“⁵⁵

Emilio Marin

BILJEŠKE

- 1 Cf. E. Howald – E. Meyer (edd.), *Die römische Schweiz, Texte und Inschriften mit Übersetzung*, Zürich.
- 2 Caesar, *De bello Gallico* I 6,3: extremum oppidum Allobrogum est proximumque Helvetiorum finibus Genua.
- 3 *Monumenta Germaniae historica, Auctores antiquiss.* XI 237: et pontem Genua cum molinas et homines per vim deiecit...
- 4 Geograf iz Ravenna, *Opis svijeta*, IV 26: nabrāja gradove koji su uz Ronu: Octodorum, Tarauas, Pennolocus, Bibiscon, Lausonna, Equestris, Genua.
- 5 *Itinerarium Antonini* (ed. Cuntz) 347, 12, na cesti od Milana za Strassburg.
- 6 *L. c.*: et Genavam civitatem ingressus plures homines interfecit.
- 7 *Notitia Galliarum* XI, 4: quae nunc Geneva a Gundebado rege Burgundionum restaurata, codd. a.
- 8 Grgur iz Toursa, *Historia Francorum, Monumenta Germaniae historica, Scriptores rerum Merov.* I (ed. Krusch) IV, 31; usque ad lenubam civitatem...
- 9 *Die römische Schweiz*, p. 225, no 105.
- 10 *L. c.*
- 11 Eucherius, *Passio Acaunensium martyrum, Monumenta Germaniae historica, Scriptores rerum Merov.* III (ed. Krusch), C. 5.
- 12 Cf. *Die römische Schweiz*, 323 sqq.

- 13 Cf. P. Broise, *Genève et son territoire dans l'Antiquité de la conquête romaine à l'occupation burgonde* (Coll. Latomus 129), Bruxelles 1974.
- 14 M. Grandjean — W. Stöckli — P. Margot — C. Jaccottet, *Le cloître de la cathédrale Notre-Dame de Lausanne*, Lausanne 1975.
- 15 Cf. D. Paunier (ed.), *Musée romain de Nyon*, Nyon 1979.
- 16 Ch. Bonnet, *Les premiers édifices chrétiens de la Madeleine à Genève*, Genève 1977 (*Mémoires et documents publiés par la Société d'histoire et d'archéologie de Genève, Serie in-4, Tome huitième*), pp. XII + 224, figg. 50, tabb. XL.
- 17 Ch. Bonnet, *Saint-Pierre de Genève — Récents découvertes archéologiques*, *Archäologie der Schweiz — Archéologie suisse — Archeologia svizzera*, 4, 1980, 174—191.
- 18 Cf. N. Duval, u osvrtu na V nacionalni talijanski kongres starokršćanske arheologije 1979, *Nouvelles de l'Archeologie*, No 5, Paris 1981, 47 sq, govoreći o ovakvoj tradiciji podjela i uspoređujući u tom smislu Italiju i Francusku: Le poids de la tradition pèse moins en France, mais les problèmes sont identiques, aggravés sans doute par la césure encore plus forte entre antiquisants et médiévistes, entre 'romanistes' et 'spécialistes des invasions', entre fouilleurs et historiens. L'association d'archéologie mérovingienne récemment formée doit éviter de perpétuer des coupures anachronistiques. (p. 48)
- 19 Cf. *A l'aube de la France — La Gaule de Constantin à Childéric* (edd. K. Böhner etc.), Musée du Luxembourg, Paris 1981, osobito p. 247.
- 20 W. Goffart, *Barbarians and Romans — A. D. 418—584 — The techniques of accommodation*, Princeton University Press, 1980.
- 21 Poglavlje V.
- 22 Goffart, *o. c.*, p. 4.
- 23 Goffart, *o. c.*, p. 17.
- 24 Goffart, *o. c.*, 31 sq.
- 25 Goffart, *o. c.*, p. 5; Bonnet, *Les premiers édifices...*, p. 10.
- 26 Goffart, *o. c.*, 160 sq.
- 27 Goffart, *o. c.*, p. 230.
- 28 Bonnet, *Les premiers édifices...*, p. 11.
- 29 Bonnet, *o. c.*, p. 19.
- 30 Bonnet, *o. c.*, tab. V.
- 31 Bonnet, *o. c.*, p. 34.
- 32 Bonnet, *o. c.*, p. 38.
- 33 Bonnet, *o. c.*, p. 48.
- 34 Bonnet, *o. c.*, p. 53, tab. IX, X.
- 35 Bonnet, *o. c.*, tab. XII.
- 36 Bonnet, *o. c.*, p. 72.
- 37 Bonnet, *o. c.*, tab. XX, XXI.
- 38 Bonnet, *o. c.*, p. 92.
- 39 Bonnet, *o. c.*, tab. XXII, XXIIa.
- 40 N. Cambi, *Starokršćanska crkvena arhitektura na području salonitanske metropolije*, *Arheološki vestnik XXIX*, 613 sq, Ljubljana 1978.
- 41 Bonnet, *o. c.*, p. 114, tab. XXV.
- 42 Bonnet, *o. c.*, p. 119.
- 43 Bonnet, *L'Église de Jussy, Genova XXV*, 12 sqq, Genève 1977.
- 44 Bonnet, *Les premiers édifices...*, p. 172.
- 45 Cf. Ch. Bonnet, *L'église Saint-Laurent d'Aoste, Atti del IX Congresso internazionale di archeologia cristiana* (1975), vol. II, 105 sqq, Roma 1978.
- 46 Cf. J.-F. Reynaud, *Le groupe épiscopal de Lyon — Découvertes récentes*, Académie des Inscriptions et Belles-Lettres, Comptes rendus des séances de l'année 1975, novembre-décembre, 485, Paris 1975.
- 47 Bonnet, *Saint-Pierre*, figg. 2, 3.
- 48 Bonnet, *o. c.*, p. 181.
- 49 Bonnet, *o. c.*, fig. 16.
- 50 Bonnet, *o. c.*, fig. 17.
- 51 Bonnet, *o. c.*, 183 sq.
- 52 Bonnet, *o. c.*, p. 184.
- 53 Bonnet, *o. c.*, fig. 15.
- 54 Bonnet, *o. c.*, 184-sqq.
- 55 Bonnet, *o. c.*, p. 190.

NEPOZNATI LATINSKI RADNI DNEVNIK J.A. KOMENSKOGA

Među najznačajnija otkrića latinskih radova češkog mislioca 17. stoljeća Jana Amosa Komenskoga pripadaju u ovom stoljeću prije svega tri cjeline. To su u kronološkom redosljedju: 1) godine 1931. u rukopisnom su zborniku lenjingradske knjižnice Saltikova-Ščedrina nađena 4 latinska udžbenička teksta (pored dva češka djela), i to *Geometrija s Geodezijom, Cosmographiae compendium (Astronomia i Geographia), Prima philosophia i Historia prophana sive politica*;¹ 2) godine 1934. u Halle am Saale pronađeno je najveće djelo Komenskog, *De rerum humanarum emendatione consultatio catholica (Opće savjetovanje o poboljšanju ljudskih stvari)*;² 3) niz nepoznatih rukopisnih latinskih djela Komenskoga, pored mnogih njegovih latinskih pisama, sadržava obiman arhiv prijatelja i mecene Komenskoga, Samuela Hartliba. Ovaj arhiv, koji ima 72 sveska, kao cjelinu pronašao je u Engleskoj profesor sheffieldskog sveučilišta George Henry Turnbull za vrijeme 2. svjetskog rata. Kasnije se pobrinuo za njegovo deponiranje u sveučilišnoj knjižnici u Sheffieldu. Turnbull je mnoga od rukopisnih djela Komenskoga objavio u Engleskoj i u Čehoslovačkoj.³ Međutim, umro je 1961, a nije mogao dovršiti istraživanja arhiva.

S proučavanjem arhiva nastavili su zatim engleski i čehoslovački istraživači. Tako je i autorici ovoga priloga pošlo za rukom identificirati jedan od anonimno pohranjenih rukopisa. Proučivši latinsku korespondenciju Komenskoga, objavljenu i rukopisnu, uspjela je sa sigurnošću utvrditi da se radi o izvatku iz radnog dnevnika Komenskog. Komenský je ovaj izvadak poslao Hartlibu u London da bi mu time odgovorio na njegovo pitanje na čemu radi. U pismu se kaže: „... deinde revocando vastos labores in compendia, quae cujus modi veniant in mentem, cognosces ex adjunctis chartis (ex diario meo extractis Tibique non aliis, praeter Ritschelium, communicatis pro confidentia nostra)“.⁴

*Ex diario*⁵ je latinski tekst na jedanaest rukopisnih stranica u kvartu — ondašnji prijepis — koji se odnosi na datume 25. XI, 29. XI, 4. XII, 9. XII 1646. g. Nadovezuje se na niz elemenata iz starijeg razvitka djela Komenskoga kao mislioca o reformi obrazovanja i odgoja. Komenský ga je pisao za vrijeme svoga djelovanja u Elbingu⁶ (danas Elbląg) koji je onda pripadao Švedima, za koje je trebalo da radi na reformi školske naobrazbe.

Međutim, Komenský je želio da izlazeći ususret ovoj narudžbi udžbenika za srednje škole, koja je odgovarala interesima evropskog građanstva, radi istodobno i na ostvarivanju svojih planova za pansofijsko poboljšanje društva i za izmirenje crkava te svoga plana za reformu i elementarnog pučkog školstva, za što je sve našao razumijevanje u tadašnjoj Engleskoj. Rezultat je bilo njegovo nastojanje da udžbenici budu zasnovani na širokoj općeobrazovnoj osnovi, te da Komenský može njihov sustav dopuniti velikim sistemom koji sjedinjuje ljudsku obrazovanost uopće. Pored radova vezanih za reformu školstva pisao je u ono doba već i *Opće*